

pare că se plasează prea timpuriu aceste transformări sociale, care de fapt s-au manifestat efectiv cel mai devreme la sfârșitul eneoliticului.

În lucrarea recenzată sînt — după cum am arătat — o serie de greșeli, dar nu pot fi trecute cu vederea numeroasele părți și idei originale interesante. Din lectura atentă a volumului rezultă cu toată claritatea că autoarea posedă un bagaj bogat de cunoștințe, pentru întreg teritoriul Bulgariei acoperind problematica celor două epoci studiate. În

unele privințe autoarea a fost dezavantajată de unii termeni sau de idei preluate de la predecesori.

Trebuie subliniat totuși efortul autoarei de a realiza prima încercare de sinteză cu privire la arta epocii neolitice și a epocii bronzului, prin care contribuie la propaganda pentru știința arheologică, atît în țara sa, cît și peste hotare.

Eugen Comșa

MARIUS MOGA — ION I. RUSSU, *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara, 1974, 104 p.

Sub acest titlu, Marius Moga, fost director al Muzeului Banatului, și prof. I. I. Russu publică materialul epigrafic aflat în lapidariul muzeului timișorean.

După *Cuvînt introductiv* (p. 3—5) și lista cuprinsului (p. 6), urmează catalogul propriuzis; acesta cuprinde: — *Monumente onorare*, nr. 1—7 (p. 7—20); — *Monumente votive (religioase)*, nr. 8—23 (p. 21—47); — *Inscripții funerare*, nr. 24—47 (p. 48—86); — *Material tegular*, nr. 48—66 (p. 87—98).

Catalogul este urmat de: *Abrevieri și bibliografie* (p. 99—100), *Index epigraphicus* (p. 100—103) și *Localitățile de proveniență a materialelor epigrafice* (p. 104).

Interesul cu care a fost așteptată și înlîmpinată apariția cărții se justifică prin faptul că din cele 47 de inscripții lapidare, 25 sînt inedite (nr. 2, 7—10, 16, 17, 19—23, 26, 27, 29, 32—36, 38, 43, 44—46), în mare parte rezultate din săpăturile arheologice recente de la Tibiscum. Remarcăm numărul însemnat de inscripții (15) ale arcașilor palmirenieni, staționați la Tibiscum (nr. 8—10, 20, 23, 26, 29, 30—31, 34, 35, 37, 43—45); dintre acestea, 4 sînt bilingve, latino-palmireniene (nr. 30, 37, 43, 45).

Ar fi fost util — tocmai pentru că este vorba de un catalog de muzeu — ca piesele să fie însoțite de numărul de inventar, lipsă ce sperăm a se remedia cu ocazia publicării primului fascicul (Banatul) al culegerii de inscripții antice din România. O umbră aruncă asupra cărții calitatea ilustrației, care nu permite o reluare a lecturilor dificile — ceea ce, firește, nu se poate reproșa autorilor.

Dar nu pentru a face o simplă prezentare ne-am oprit asupra acestei cărți, care se impune studiilor epigrafice din țara noastră. Tocmai pentru a scoate în evidență meritele acesteia — prin ineditul informațiilor și acribia științifică a autorilor — ne vom opri asupra citorva din monumentele publicate:

2. Altar descoperit zidit în pretoriul castrului de la Tibiscum; dedicat de *cohors I Sagittariorum*, în anul 165, împăratului Marcus Aurelius.

Noutatea constă în atestarea acestei unități militare în Dacia încă de la mijlocul secolului al III-lea e.n.; cohorta pare a fi, într-adevăr, identică cu unitatea de garnizoană a Drobetei (atestată aici în prima jumătate a secolului al III-lea¹). Este posibil să se fi aflat la Drobeta încă din timpul reformelor administrative ale lui Hadrian, cînd va fi luat locul cohorței *III Campestris*² (aceasta din urmă este atestată din nou în Moesia Superior în anul 160³). Se pare că prin anul 165 o fracțiune a cohorței *I Sagittariorum* a fost dislocată la Tibiscum — probabil pentru lucrări militare, căci lasă aici cărămizi ștampilate (nr. 55).

Faptul că inscripția a fost găsită zidită în peretele pretoriului poate fi un indiciu cronologic asupra construirii (refacerii?) acestuia. Se exclude domnia lui Marcus Aurelius (cărui îi este dedicat altarul) și a fiului său Commodus; este posibil ca pretoriul castrului Tibiscum să se fi ridicat în epoca lui Septimiu Sever — Caracalla.

11. Altar votiv de la Tibiscum închinat *Deo Soli Ierhaboli* de către Aurelius Laecanius Paulinus, veteran din *cohors I Vindelcorum*⁴.

De remarcat în această inscripție numele zeului (*Ierhabol*), transcris în forma sa palmireniană: YRHBWL⁵. I. I. Russu comunică

¹ D. Tudor, *Oltenia romană*², București, 1968, p. 348.

² *Ibidem*, p. 350.

³ CIL, XVI, 111.

⁴ De acord cu autorii, personajul este identic cu dedicantul inscripției nr. 13; cf. S. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 497.

⁵ Vezi discuția (cu bibliografie) la I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 184, nota 38.

În același loc (p. 28) o altă inscripție semnificativă în acest sens: *Deo Ierhabol (i), Ael(ius) Nisa, sacerdos) posuit, de la Apulum.*

Tot la Apulum, divinitatea palmireniană este cunoscută sub numele de *Deus Sol Hierobolus*⁶; după Février, „Hierobolus, en qui il est aisé de reconnaître Yarhiból, est qualifié ici de «dieu Soleil»”⁷; cf. încă inscripția din Tripolitania dedicată *Soli Hierobolo*⁸.

Inscripția de la Tibiscum confirmă teza exprimată de J. G. Février cu privire la caracterul solar al lui Iarhibol.

17. Coloană votivă; din inscripție se păstrează numai primele două rinduri: *MARTI. AVG. PRO. SALVTE. D[D] N[N]*; rindurile următoare sînt martelate, ca și un *D* și un *N* din r. 2. După autori, în r. 3—4 se aflau numele a doi împărați care „nu pot să fi fost decît frații Marcus Aurelius Antoninus-Caracalla și Publius Septimius Geta, inscripția fiind astfel din a. 211—212...” (p. 38—39).

Interpretarea ni se pare dificilă, căci împăratul Caracalla nu a suferit o *damnatio memoriae*. Dimpotrivă, raderea celor două nume arată că *amfndouă* au fost damnate de senat; este foarte probabil vorba de Filip Arabul și fiul său (anii 247—249, după ce și acesta din urmă este proclamat *Augustus*). Prin păstrarea cite unui singur *D* și *N* se putea înțelege că inscripția este o închinare pentru sănătatea oricărui împărat, deci și C. Messius Quintus Traianus Decius (249—251), pe timpul căruia se va fi făcut martelarea.

31. Lespede funerară: *D(is) M(anibus). Antonio Marco et Val(erio) Iuliano, mil(itibus) ex Palmyr(a). Vix(erunt) an(nis) XXX. Pos(suit) Ael(ius) Priscus b(ene) m(erentibus)*. Inițial, cu ocazia primei publicări (1971) a inscripției, M. Moga avea în vedere, pentru r. 5—6, la sugestia lui C. Daicoviciu, și lectura *ex Palmyren(is)*⁹ — ceea ce este mult mai probabil; astfel (pentru o singură literă), prescurtarea nu-și avea rostul. Este vorba deci de formația de *Palmyreni sagittarii*, așa cum apar în diploma militară din anul 126 de la Tibiscum¹⁰, înainte de a deveni *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. Inscripția datează din prima jumătate a secolului al II-lea, cum arată și gentiliciul lui Aelius Priscus (pentru data de constituire a formației de palmyreni în *numerus*, cf. mai departe discuția de la inscripția nr. 37).

32. Lespede funerară descoperită în anul 1900 la Sinnicolau Mare, cu ocazia demolării

unei case. În sfîrșit, inscripția, vag menționată de Ortvyay T.¹¹, a devenit cunoscută. După desenul ce însoțește textul (puțin diferit de transcriere), se poate citi în r. 2—3: *Aur(ellio) Timo(ri), vel(erano) leg(ionis)*. „Este epitaful unui militar-veteran (din secolul al III-lea: numele Marcus Aurelius, după împăratul Marcus Aurelius Antoninus-Caracalla) din legiunea *XIII Gemina*, stabilit într-un punct ocupat de un detașament al acestei legiuni; ca atare, inscripția prezintă o deosebită importanță atît pentru extensiunea ocupației romane pînă la gura Mureșului aproape de Tisa (cf. C. Daicoviciu AISC, 4, 1944, p. 318), cit și pentru faptul că acest teritoriu de nord-vest al Banatului aparținea provinciei Dacia Superior (Apulensis), lucru verificat și de prezența numeroaselor materiale tegulare cu ștampila *LEG XIII GEM* (la Sinnicolau Mare, Cenad, Bulciu etc.)” (p. 63—64).

Dar prezența unei inscripții funerare nu poate fi dovada pentru staționarea unui detașament din legiunea *XIII Gemina* în acest loc; dealtfel, piatra putea fi adusă din altă parte și folosită ca material de construcție. Cit privește cărămizile cu ștampila legiunii *XIII Gemina*, am arătat în citeva rinduri că ele au fost aduse la Micia și în celelalte puncte de pe Mureșul inferior de la Apulum¹²; nu avem pînă acum nici o dovadă sigură că linia Mureșului inferior, la vest de Micia, a fost păzită de detașamente din legiunea *XIII Gemina*. Garnizoana acestor puncte fortificate a fost formată probabil tot din detașamente date de cele trei unități staționate la Micia (*ala I Hispanorum Campagonum, cohors II Flavia Commagenorum, numerus Maurorum Miciensium*).

37. Lespede funerară cu inscripție bilingvă, latino-palmireniană, pusă lui Nesos, fiul lui Ierheus, din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*; din partea palmireniană a inscripției aflăm că datează între 17 decembrie 159—16 ianuarie 160. Avem deci un *terminus ante quem* pentru transformarea formațiunii de

¹¹ *Temesvármegye és Temesváros története*, II, Budapesta, 1914, p. 113.

¹² C. C. Petolescu, Sargetia, 9, 1971, p. 47, nota 28; Muzeul național, 1, 1974, p. 254; în comunicarea *L'organisation de la frontière romaine dans la vallée du Mureș (Dacia Superior)*, prezentată la Congresul internațional de studii asupra frontierelor romane, Xanten-Nijmegen, 13—19 septembrie 1974. Analize chimice făcute de Cloșca L. Băluță (Alba Iulia) confirmă concluzia noastră (comunicare prezentată la sesiunea Muzeului de arheologie Constanța, 27—29 octombrie 1974).

⁶ CIL, III, 1 108.

⁷ J.G. Février, *La religion des Palmyréniens*, Paris, 1931, p. 82.

⁸ AnnÉp, 1962, nr. 304.

⁹ M. Moga, Tibiscus, 1, 1971, p. 48, nota 13.

¹⁰ C. Daicoviciu — L. Groza, ActaMN, 2, 1965, p. 135—139.

Palmyreni sagittarii (atestați ca atare pentru ultima dată în diploma militară de la Tibiscum din anul 126) în *numerus*.

43. Placă funerară a unui soldat (veteran?) palmirenian necunoscut, despre care aflăm din inscripție că *V [ix(it) ann(is)...] EX EIS MILI (tav)it) ANNI[s...]*; literele

EIS (FIS?) sînt neclare pentru editori. Interpretarea inscripției pare a fi: anonimul soldat a trăit un număr necunoscut de ani; dintre aceștia (*EX EIS*), a servit în armată (*militavit*)...ani.

Constantin C. Petolescu

OCTAVIAN FLOCA, WANDA WOLSKI, *Aedicula funerară în Dacia romană*, Buletinul monumentelor istorice, 42, 1973, 3, p. 3—52.

În ultima vreme, edicula funerară din provincia carpatică s-a bucurat de o atenție particulară din partea unor specialiști români competenți, care au consacrat acestui monument funerar studii și comentarii valoroase, menite să contribuie la o mai bună cunoaștere a artei romane provinciale vehiculate sau create pe pămîntul dacic, după prăbușirea puterii lui Decebal. Dispunînd de o documentație incomparabil mai bogată și mai variată decît cea de la care porniseră antecesorii în materie, cercetătorii actuali au putut aborda cu deplin succes studiul aprofundat al unui singur tip de monument.

Evident că modalitatea de tratare monografică a subiectului necesită, pe lângă existența locală a unui fond documentar suficient, și un stadiu avansat al studiilor de artă romană pe plan internațional, stadiu indispensabil pentru stabilirea de analogii și paralelisme tipologice, bine precizate cronologic și geografic. Aceste cerințe esențiale fiind în mare măsură îndeplinite, revirimentul în cercetarea fenomenului artistic roman din Dacia nu a întîrziat să apară. El se oglindește, printre altele, și în lucrarea *Aedicula funerară în Dacia romană*, întocmită de Octavian Floca și Wanda Wolski. Prefațat de profesorul D. M. Pippidi, directorul Institutului de arheologie din București, studiul — trebuie să spunem de la început — constituie prima încercare reușită de a trata la nivel științific superior acest tip de monument funerar, fapt care prezintă un interes maxim pentru cercetătorii artei romane provinciale în general și a celei de la nordul Dunării (din arcul carpatic), îndeosebi.

Propunîndu-și, cum era și firesc, să înfățișeze elementele arhitectonice și stilistice ale ediculelor, figurația, ornamentația, evoluția generală și particularitățile lor locale, autorii și-au împărțit studiul în două părți mari, impuse de materialul înșuși.

Prima parte cuprinde catalogul descriptiv al pieselor (pereți, acoperișuri, postamente și socluri de ediculă), dublat de un bogat material ilustrativ (peste 200 fotografii și desene) și de o hartă care arată răsîndirea monumen-

tului în Dacia intracarpatică. Catalogul conține 94 piese de ediculă, grupate după locul descoperirii. La fiecare piesă, pe lângă descrierea exactă, bibliografia necesară sau fotografia ori desenul însoțitor, autorii au notat dimensiunile, natura materialului, locul de păstrare și starea de conservare. Ilustrația bogată (majoritatea fotografiilor) și datele menționate, ca și observațiile ori corectivele aduse în unele cazuri, care au impus reexaminarea a numeroase piese în muzee, conferă lucrării o valoare documentară de prim ordin, deoarece ne scutește în general de apelarea la publicațiile, indigene sau străine, unde cutare sau cutare monument a fost semnalat ori publicat prima dată. Recurgerea la publicația primară, uneori greu accesibilă, nu va mai fi necesară, de acum înainte, decît în cazuri speciale, de controversă etc. Desigur că piesele de ediculă inedite, puse mai întîi aici în circuitul de specialitate, sporesc și mai mult utilitatea științifică a lucrării, care devine astfel indispensabilă pentru cercetătorii monumentelor funerare romane din Dacia. Fiecare din elementele și aspectele enumerate sînt tratate și discutate amănunțit, uneori cu incursiuni penetrante în domeniul artei funerare romane din alte provincii (Germania, Noricum, Pannonia etc.), ceea ce dă problemelor dezbătute și soluțiilor propuse ori adoptate o fundamentare largă și solidă.

O problemă importantă, asupra căreia autorii au zăbovit mai mult, ajungînd și la unele concluzii noi, este aceea a căii pe care acest monument de origine orientală a ajuns în Dacia. După ce constată că edicula nu este prea răspîndită în nordul Italiei (*Aquileia*), Noricum și Germania, iar în Pannonia se întîlnește îndeosebi în partea ei răsăriteană, fiind mai frecventă tocmai la comunitatea de orientali de la *Intercisa* (Dunapentelle), Floca și Wolski ajung la concluzia că ea a venit în Dacia nu numai din Italia de nord prin filieră norico-panonică, ci și direct din Orient, prin